

Marjan RAVBAR
NEKATERI PROSTORSKI VIDIKI SODOBNEGA RAZVOJA
SLOVENSКИH NASELIJ

i.

Slovenska naselja pripadajo različnim morfološkim tipom naselij glede na zasnovo, zunanjo podobo in glede na geografsko lego. Kastala so in se razvijala v različnih naravnih in družbenih okoliščinah. Starejši avtorji v fengert (1), Melik (2,3) in Gregorič (4) delijo naselja glede na njihove tlorise v naselja, ki so bila ustanovljena z odločbo ali zakonom in sezidana po načrtu, ter v naselja, ki so se razvijala nenačrtno, stihijsko. Danes je jasno, da je takšna razdelitev preveč enostranska in nepopolna, ker upošteva samo eno stran analize, tj. pravilnost in nepravilnost. To pa sta značilnosti, ki nista enaki kot pojma "planski" oziroma "stihijski". V zgodovini naselij so znani primeri pravilno oblikovanih naselij, ki so se oblikovali spontano in počasi, cela stoletja in brez enotnega načrta. Na drugi strani pa obstajajo načrtno zgrajena naselja, ki nimajo pravilne zasnove, temveč je njihova načrtna ideja izražena v igri prostora ali pa v duhoviti kombinaciji arhitektonskih elementov (5).

Analize naselij, ki kažejo določene dinamiko v prostorskem snislu, so pokazale, da lokacija npr. ob sotočju rek ali dominantna lega na vzpetini sama po sebi ni odločilno vplivala na razvoj naselij v 20. stoletju, marveč so glavni pogoji za sodobno urbanizacijo širša lokacija v gospodarsko aktivnem prostoru, bližina prometnega omrežja ali lastna gospodarska aktivnost naselja. Ti dejavniki lahko ločeno ali skupaj zelo močno vplivajo na urbano preobrazbo. Zato pri klasifikaciji slovenskih naselij v morfološkem smislu ni zadostna samo analiza naselij, ki so obstajala pred moderno dobo, temveč je prav tako zanimivo spremljati postopno sodobno spreminjanje naselij (posebno po letu 1960). Prostorski vpliv urbanizacije se namreč izraža v določenih prostorskih shemah. Pri naseljih, ki so bila včasih ruralna in so v teku urbanizacijskega procesa postala urbana (ali urbanizirana), lahko ugotovimo sledeče značilnosti moderne tipologije:

1. zazidavanje praznih parcel med hišami in gradnjo neposredno za gradbeno črto starega jedra;
2. gradnja na kmetijskih zemljiščih in izoliranih lokacijah;
3. gradnja ob glavnih vpadnicah kot obcestna rast naselja;
4. gradnja na ločenih organiziranih kompleksih.

Ad 1.

Zazidavanje praznih parcel ob gradbeni črti oziroma gradnja v globini parcel za obstoječimi zgradbami je najbolj preprost način povečanja gostote gradbenega sklada. Gradi se večinoma na lastnih zemljiščih, vrto vih ali dvoriščih. Tak način gradnje je znak, da se odpravljajo kmetijske domačije v naselju, kjer se lastniki le-teh odrekajo surovinski osnovi za nadaljnjo kmetijsko dejavnost. Istočasno s tako graditvijo poteka funkcionalna preobrazba starih hiš, ki služijo vse manj za kmetijske : amene. Izraba zemljišča je racionalna, vendar se s tem spreminja podoba naselja, ker se novi objekti ne prilagajajo starim. V staro jedro pa se vnašajo nove poteze.

Ad 2.

Z gradnjo na njivah in osamljenih krajih se srečujemo pogosto v vaseh,

kjer ni nikakršnih komunalnih naprav, vendar so blizu zaposlitvenega centra. Graditev omogoča že samo lastništvo zemljišča, ne glede na to, kje zemljišče leži. Skoraj vsi primeri "črne gradnje" brez lokacijske in gradbene dokumentacije so na njivah, ki so jih lastniki sami razparcelirali za potrebe svojih družinskih članov. Takšne lokacije ne ustrezajo sodobni ureditvi naselja niti po legi niti po dimenzijah, še manj smotrno pa se navezujejo na prometno omrežje. Poleg tega se na ta način uničujejo velike kmetijske površine. Danes je to, kljub prizadevanjem organov urbanistične inšpekcije, dokaj pogost pojav. Takšna zidava je nevarna zlasti v tistih predelih, kjer je potrebna zaščita pokrajine in kjer je prostor namenjen za rabo drugim porabnikom prostora.

Ad 3.

Gradnja ob glavnih cestah je pojav, ki je tipičen za proces urbanizacije, odkar so začeli podirati mestna obzidja. Najčešče se pojavljajo neposredno ob cesti. Tako so postopoma nastale dolge vrste hiš. Nedvomno je ta način gradnje zelo privlačen zaradi neposrednega pristopa na glavno asfaltirano cesto in možnosti priključka na električno in komunalno omrežje brez posebnih stroškov. Znano je, da se z zakonskimi predpisi o javnih cestah uveljavljajo samo zahteve po prometni varnosti, medtem, ko se predpisi ne ukvarjajo s problematiko vizualnega prostora okoli cest niti ne s problematiko omejitve gradenj ob komunikacijah. Tako so postopoma nastajale neskončne vrste hiš npr. med Ljubljano in Brezovico, v smeri proti Domžalam, v Savinjski dolini proti Celju, med Mariborom in Ptujem itd. Gradnji ob glavnih cestah se lahko izognemo samo z načrtnim usmerjanjem razvoja naselij, kar med drugim določa tudi zakon o urbanističnem planiranju, ki obvezuje občine, da z urbanističnim programom uredi vse svoje območje.

Ad 4.

Gradnja na posebej določenih zemljiščih. To je običajno posledica izvajanja urbanističnega načrta. Individualne gradnje se strnejo na posebnih kompleksih izključno samo na osnovi urbanističnega načrta. Stihijske zgostitve individualnih hiš pri takih naseljih večinoma ni. Organizirane cone individualnih hiš se pojavljajo pri vseh naseljih, kjer je stihijska gradnja že pokazala svoje pomanjkljivosti in kjer je določanje novih zgoščenih lokacij posledica administrativnih ukrepov proti očitnim težnjam nekontrolirane gradnje. Na ta način se rešujejo naselja, npr. Češnjica pri Železnikih, Mengeš, Šenčur, Mozirje, Naklo, Dobrova itd. Med njimi sta posebne pozornosti vredna npr. novejša dela naselij v Grosupljem in Ivančni Gorici, kjer se skupine individualnih hiš zgoščajo na vzpetinah z južno orientacijo za obstoječima naseljima.

II.

S temi značilnostmi bi lahko označili tipe slovenskih naselij glede na prostorski vpliv sodobne urbanizacije. Istočasno smo pri raziskavi izhajali iz domneve, da naselja pomenijo bistveni del pokrajine. Čeprav pokrивajo samo majhen del skupne površine, dajejo pokrajini močan pečat in jo s tem oblikujejo. Na tem mestu zato poskušamo ugotoviti delež slovenskih naselij v primerjavi s skupno površino SR Slovenije ter z nekaterimi zemljiškimi kategorijami.

Za ugotavljanje prostorske razprostranjenosti slovenskih naselij smo imeli na razpolago dve metodi, s katerima je moč ugotoviti bruto zazidane površine:

- s pomočjo fotointerpretacije aeroposnetkov in
- s pomočjo planimetrskega izračuna.

(Ob tem moramo poudariti, da so podatki zemljiškega katastra za ta namen neuporabni, saj vsebujejo le rubriko "nerodovitno", ki pa zajema vsa zemljišča, ki se ne uporabljajo za kmetijsko proizvodnjo).

Odločili smo se za metodo planimetrskega izračuna na kartah 1:25.000 iz leta 1975, ki jih je izdal VGI iz Beograda. To nam je omogočilo sveže stanje zazidanosti, natančnejšo grafično razmejitev in seveda tudi natančnejši izračun površin. Zazidane površine smo računali za vsa naselja in zaselke v Sloveniji. To smo storili tako, da smo na karti ob gradbeni črti naselja zarisali meje ter nato s planimetriranjem izračunali površino. Pri strnjenih naseljih je planimetrski izračun potekal brez težav, medtem ko smo morali pri raztresenih naseljih zelo pazljivo upoštevati le funkcionalno zemljišče okrog stanovanjskih zgradb (kmetij).

Pod bruto zazidanimi površinami, ki smo jih dobili pri planimetrskem izračunu smo poleg vseh zgradb v naselju morali nujno upoštevati še dvo-rišča zgradb, obdelovalne površine znotraj naselij, komunikacije, javne parke in zelenice znotraj naselja, igrišča, parkirišča, ulice, trge, industrijske in poslovne površine, pokopališča itd.

Z ozirom na kriterije, ki smo jih opisali, smo izračunali za območje SR Slovenije bruto zazidalne površine. Te znašajo 80.101,5 ha ali 3,9 odstotkov celotne površine. Pri tem moramo opozoriti na dejstvo, da izračun dopušča napako v mejah do 5 odstotkov.

To je prvi kolikor toliko natančen pregled površin, ki jih pokrivajo slovenska naselja. Doslej so podobne poskuse ugotavljanja bruto zazidalnih površin računali za Zavodu SRS za regionalno prostorsko planiranje, kjer so na podlagi poenostavljene fotointerpretacije ter ob zanemaritvi naselij manjših od 20 strnjenih objektov prišli do številke 58.319 ha. Da so na omenjenem zavodu prišli do več kot za 20.000 ha manjše skupne površine, je razlog tudi v tem, da so v celoti za območje SR Slovenije izračunali površine le za okrog 4000 naselij od skupnega števila 6000 (kar smo računali po naših kriterijih). Toda načeloma so naselja, za katera niso računali površin, zelo majhne. Glavni razlog, da je prišlo do tako velike razlike je v tem, da so izpuščali nekatere dele Slovenije (kjer ni na voljo aerofotomateriala). Ta območja so predvsem: Bela Krajina (občini Metlika in Črnomelj), Koroška (občine Slovenj Gradec, Ravne, Dravograd in Radlje) ter deli občin Idrije, Logatca in Tolmina. (6) .

S tem ko smo dobili bruto zazidane površine, smo odšteli vsa stalno neposeljena območja Slovenije (izjeme v tem pogledu so sezonsko poseljene planšarije, gozdarska naselja, sekundarna počitniška bivališča itd.). Dobljene izsledke smo vnesli v karto 1:400.000 ter tako dobili delež bruto zazidanih površin v katastrskih občinah SR Slovenije. Tudi tu izstopa "osrednje razvojno ogrodje Slovenije". Delež zazidanih površin, ki presega 20 odstotkov vsega področja katastrskih občin, se vleče od Jesenic proti Radovljici in Trzinu ter mimo Kranja in Škofje Loke proti Ljubljani ter Domžalam in Kamniku. VisoV delež zazidanosti je nato še v Zasavskem revirju, v okolici Celja ter ob prometnici proti Mariboru ter na Dravsko-ptujskem polju. Na drugi strani so zgostitve še v obalnem pasu ;ter v okolici Nove Gorice. Gosta zazidanost je nadalje še sporadično ob večjih mestih, kot so okolice mest: Novo mesto, Velenje, Ravne - Dravograd, Dravska dolina, Murska Sobota itd.

Nadpovprečno zazidane so pomurske občine (razen občine Murska Sobota) , Maribor, Ptuj, Ormož. V Celjski regiji sta Celje in Velenje, nato vse ljubljanske občine, celotna Gorenjska ter obalne občine. Najmanj zazidanih površin pa je v občinah Radlje, Kočevje, Sežana in Idrija.

Zazidane površine smo primerjali tudi z ostalimi zemljiškimi kategorijami, predvsem z obdelovalnimi površinami. Primerjava nam je pokazala, da zazidane površine predstavljajo več kot desetino (11,1 odstotek) obdelovalnih površin. Če pa primerjamo samo njivske površine, se delež povzpne za več kot četrtino (27,8 odstotkov). Primerjava nekaterih nižinskih in za kmetijstvo primernih občin pa nam pokaže sledeče zaključke: Murska Sobota 8,4 odstotkov od obdelovalnih površin, Lendava 9,6 odstotkov, Maribor 16,0 odstotkov, Ptuj 11,4 odstotkov, Celje 23,1 odstotkov, Žalec 11,4 odstotkov, Domžale 18,4 odstotkov, Kamnik 18,1 odstotek, Kranj 43,4 odstotkov itd. Ob teh številkah se lahko zamislimo.

Na podlagi bruto zazidanih površin smo ugotavljali tudi gostote stanovan na hektar. Te so posebno visoke soet v ljubljanskih občinah, v Zasavju, v obalnih občinah ter nato v občinah Nova Gorica, Jesenice, Tržič, Celje Velenje, Ravne in Maribor. Najmanjša gostota pa je v pomurskih občinah, Ormožu, Trebnjem in Logatcu.

Končno smo na podlagi razmerij gostot med številom stanovanj in številom gospodinjstev, ki prebivajo v teh stanovanjih ugotovili primanjkljaj 21.493 stanovanj ali indeksno razmerje 0,97. Največji primanjkljaj stanovanj glede na število gospodinjstev spet izkazujejo ljubljanske občine nato pa še Koper, Izola, Škofja Loka, Kranj, Velenje, Celje, Slovenj Gradec, Ravne, Maribor in Domžale. Pri naštetih občinah so indeksna razmerja povsod pod 0,93. Primanjkljaj stanovanj pa se med drugim kaže tudi v rasti števila črnih gradenj, ki pa se zopet odražajo v stihijski rasti naselij.

Iz podatkov ni težko izračunati, da znaša povprečna gostota poselitve v Sloveniji komaj 39,5 prebivalcev na hektar, kar je izredno malo. Naše raziskave so pokazale, da je gostota naselitve na nekaterih izbranih vzorčnih primerih za zasebno gradnjo preko 70 prebivalcev na hektar in pri blokovni gradnji kar 470 prebivalcev na hektar. Tudi v Zahodni Evropi so povprečne gostote poselitve znatno višje, kot kaže naš izračun. Teoretično torej lahko z racionalno gradnjo še dolgo živimo na teh hektarjih, s tem da večamo gostoto naselitve. Odgovore in razmišljanja prepučamo bralcem, ki naj ob tem upoštevajo kmetijsko proizvodnjo, humano okolje, gradnje na slabših zemljiščih itd.

Za sodobno kmetijstvo ima Slovenija razmeroma malo primernih površin, pa še te se zmanjšujejo iz različnih vzrokov. Urbanizacija najmočneje vpliva na razkosavanje in manjšanje kmetijskih zemljišč v ravninah in dolinah, torej na kmetijsko najprimernejših območjih. Po grobih ocenah zajema urbanizacija v zadnjih dveh desetletjih letno okoli 2.000 hektarov pretežno kmetijskih zemljišč. Sestava teh izgub je naslednja:

- neposredne izgube vrščli r-t*idave aenijiS? cenimo na okoli 1.300 ha letno. Nastajajo predvsem zaradi gradnje okoli 5.000 stanovanjskih poslopij, pa tudi ostalih zgradb;
- posredne izgube nastajajo zaradi razkosavanja zemljiških kompleksov in nastajanja otokov med zazidalnimi površinami, ki jih ni mogoče vključiti v intenzivnejšo kmetijsko proizvodnjo. Po oceni pomenijo te površine dodatno polovico ali več neposrednih izgub.

Skupna bruto zazidalna površina na območju SR Slovenije znaša približno 80.000 ha ali 3,9 odstotkov vse površine. To pomeni, da je naselitev brez prometnih površin zunaj naselij doslej odvzela približno šestino nekdanjih kmetijskih, oretežno obdelovalnih površin ali več kot četrtino nekdanjih njivskih. Ob upoštevanju prej zapisanih ocen, po katerih urbanizacija terja v zadnjem obdobju letno okoli 2.000 ha bruto površin, pa povzroča letno izgubo 0,1 odstotek kmetijskih zemljišč v Sloveniji;

če pa računamo le ravninska območja je izgubljenih približno 0,5 odstotkov kmetijskih zemljišč.

Razvojne težnje kažejo, da bodo v prihodnje spremembe v izrabi tal še večje. Z usmerjanjem stanovanjske gradnje v bolj premišljeno bi lahko prihranili tudi do 50 odstotkov površin letno.

V Sloveniji je 466 (7,8 odstotkov od skupnega števila) naselij z več kot 500 prebivalci. V njih prebiva kar 57,6 odstotkov vsega prebivalstva Slovenije (stanje leta 1971). Naselij z 200 do 500 prebivalci je 1221 ali 20,0 odstotkov; v njih živi 21,3 odstotkov prebivalstva. Preostanek 4.323 naselij ali 72,2 odstotkov pa je naselij in zaselkov z manj kot 200 prebivalci. V njih prebiva le 21,0 odstotkov vsega prebivalstva. Zanimalo nas je, kje so razporejena največja naselja s skoraj dvema tretjinami prebivalstva? Ali bolje, kje prebiva večina prebivalstva? Kakšne so še druge prostorske zakonitosti? Izračunani podatki nam zelo hitro ponujajo ugotovitev, da je okrog 80 odstotkov nreprebivalstva strnjenegega nižinskem svetu. Tu je tudi večina zazidanih površin. Vsa večja naselja se kot roji čebel držijo slovenskih rek. Voda je bila eden osnovnih pogojev za poselitev. Le malo je namreč naselij, kjer ni rek ali večjih potokov. Na naselitev sta torej poleg naravnih virov vplivala predvsem relief in vodovje. Ta vdiv je tudi danes odločilen, vprašanje oa je, če je glede na sodobno tehnologijo in glede samooskrbe s hrano še potrebna gradnja na najboljših kmetijskih zemljiščih.

III.

Slovenska urbana naselja se razvijajo sredi hitre urbanizacije. Polovica prebivalstva, zaposlenega zunaj kmetijstva, stanuje zunaj mest, ki jih opredeljujemo kot ruralno-urbanska. Njihovo prihodnost lahko že slutimo. Dosedanje težnje nas vodijo k napovedi, da bo znaten del prebivalstva ostal zunaj večjih središč, v njihovem urbaniziranem zaledju. Če se bosta razvila infrastruktura in dovolj visoka življenjska raven, bi lahko dopustili takšno razpršitev, čeprav teoretično ni ekonomična glede na gospodarjenje z agrarnim svetom, varovanjem človekovega okolja, naravnih vrednot itd. Večkrat brez moči ugotavljamo, kako se brezobzirno parcelirajo okolice urbanskih in industrijskih centrov ter naši najlepši obalni in gorski predeli, kako se pokrajina spreminja v brezoblično gmoto stavb. Ob tem postaja vse bolj nujno, da posvečamo več skrbi kot doslej razporejanju, načrtovanju in urbanističnemu reševanju naselij in naselij počitniških bivališč. Pogosti so tudi primeri samovolje, parcialnega pristopa k zazidavi ali izrabi zemljišč in naravnih virov, skupinsko - lastniškega pojmovanja ali celo nezakonite in izsiljene gradnje oziroma ureditve. Okrog nas je obilo primerov stihijske "i'.'c ravninske Vnet*.j<?ke zemlje, prevelikem deleža ne-usmerjene družinske stanovanjske gradnje in počitniških hišic. Vse to je že vtisnilo svojstven **Dečat** našim naseljem, ki še ne odražajo socialističnih družbenih odnosov in humanih vrednot. V takih okoliščinah dopuščamo, da odredjajo gostoto poselitve zgolj ekonomski kriteriji, ne pa optimalnost. Slabšajo se nogoji dostopnosti med stanovanjem in delovnim mestom, mestom in nrosto naravo ter med posameznimi naselji.

V procesu onesnaževanja in razvrednotenja okolja se naglo izgublja tudi značilnost naše slovenske kulturne pokrajine in krajinske podobe, na žalost tudi tiste etnološke in arhitektonske značilnosti, ki bi jih zlahka ponovno oživili, vključevali v sodobno življenje ter ohranili kot tipiko našega okolja. Nenačrtnost in slaba organiziranost na področju graditve naselij sta povzročili, da stanovalci stanujejo v "spalnih naseljih", kjer zamuja gradnja šol, vzgojnovarstvenih ustanov, trgovin z osnovno preskrbo, servisov, zelenih površin itd.

Stihijska urbanizacija je pri tem samo eden od številnih dejavnikov, ki vplivajo na preobrazbo pokrajine, žal pa je hkrati najbolj boleča. Njene posledice so predvsem:

- razvrednotenje obsežnih področij, ki so bila prej polja, s tem pa so se spremenila v "civilizirane stepe", to so površine med posameznimi skupinami hiš, ki jih nihče ne obdeluje (periferija Ljubljane, Kranja, Celja, Maribora itd.);
- spreminjanje silhuete in obrisa mest, zlasti srednjeveških jeder in pogledov nanje (Idrija, Kamnik, Železniki, Škofja Loka itd.);
- spreminjanje harmonične podobe vasi z neprilagojenimi objekti in "mestnimi" tipi hiš (Šenčur, Vodice, Žiri, Poljane itd.);
- načevanje občutljivih prirodnih značilnosti, posebno prehodov v obliki tal, rečnih teras, jež, predalpskih obronkov, ki sestavljajo bistveni del tipične pokrajinske slike v dobršnem delu Slovenije. Čeprav te občutljive robove varujejo domala vsi predlogi zavodov za spomeniško varstvo in zavodov za urbanizem, se skoraj dosledno zazidujejo tako, da novi objekti načevajo rob ježe in izrabljajo gramoz za zidavo in prodajo (Stožice pri Ljubljani, Stanežiče, Medvode, okolica Kranja itd.);
- postavljanje pokrajini neprilagojenih objektov v območjih znamenitih pogledov (Pirniče pri Ljubljani, Postojna, naselje hiš pred Medvodami, Škofja Loka, Gorje pri Bledu);
- spreminjanje enotnega kulturnega videza širše pokrajine z raztresenimi, okolici neprilagojenimi posameznimi stavbami vsepovsod v Sloveniji.

Pri tem smo se omejili na najbistvenejše prostorske posledice stihijske stanovanjske urbanizacije. Ob strani puščamo vse drobnejše preobrazbe, kot so položaj do naravnih potez reliefa, stroškovne posledice, psihološko-sociološke, uoravno-komunalne posledice itd. (8).

LITERATURA

1. H.Wengert: Die Stadtanlagen in Steiermark, Graz 1932;
2. A.Melik: Rast naših mest v novejši dobi, Ljubljana 1964;
3. A.Melik: Slovenija 2, II.izd., Ljubljana 1963;
4. J.Gregorič: Slovenska mesta in trgi, Kronika slovenskih mest, Ljubljana 1940;
5. S.Sedlar: Vpliv urbanizacije na podobo in strukturo podeželskih mestnih naselij v Sloveniji, Ljubljana 1974;
- P.Svetik: Informativni bilten VII, št.10, Zavod SRS za regionalno prostorsko planiranje, Ljubljana 1973;
- Kmetijski inštitut Slovenije: Verifikacija aktualnosti koncepta dolgoročnega razvoja kmetijstva in živilske industrije v SRS, Ljubljana 1975;
8. M.Ravbar: Preobrazba slovenskih naselij s črno gradnjo, magistrsko delo, Ljubljana 1976.